

РУКОПИСНІ ЗІБРАННЯ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ В БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДАХ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Козацькі війська Південної України постсічового періоду неодноразово ставали об'єктом спеціальних досліджень. Однак узагальнюючих праць, у яких всебічно були б висвітлено місце і роль козацьких формувань останньої чверті XVIII–XIX століття у політичному, соціально-економічному, культурному розвитку південноукраїнського регіону, України в цілому до сьогодні не з'явилося. Одна з причин такої ситуації – брак нових джерел у науковому обігу. Разом із тим рукописні ресурси архівів, бібліотек, музеїв України та Російської Федерації дозволяють вирішити поставлене завдання. Одним із найбільших сховищ оригінальних документів до історії південноукраїнської козаччини поправу можна вважати бібліотеки. В них відклалися представницькі комплекси джерел, які дозволяють відтворити практично всі сторони життєдіяльності козацького населення південного краю в останній чверті XVIII–XIX століття.

Значна кількість документів із історії південноукраїнських козацьких військ постсічового періоду зберігається в зібраннях Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України. Джерела з досліджуваної проблеми виявлено в трьох фондах – «Історичних матеріалів» (Ф. II), Одеського товариства історії та старожитностей (Ф. V) та серед документів Н. Д. Полонської-Василенко (Ф. 42).

У фонді «Історичні матеріали» ІР НБУ більшість документів, що торкаються сторін життя мешканців козацьких станиць і хуторів, помічені позначкою «Збірка Я. Новицького». Зібрані дослідником матеріали до історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII–XIX століття представлені: 1) паперами Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь; 2) справами ратуші м. Олександрівська [1-3]; 3) документами повітових судів, у яких обвинуваченими є козаки військових формувань; 4) відомостями, підготовленими за результатами «ревізських сказок» [4; 5].

Папери Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь представлені переважно справами, заведеними в зв'язку з виконанням указів Катеринославської духовної консисторії стосовно військового населення козацьких формувань; будівництва й облаштування військових храмів та молитовних будинків; проведення церковних свят на землях козацьких військ [6]. Серед матеріалів Олександрійського духовного правління за 1830-ті роки XIX століття повнотою та інформативним навантаженням виділяються справи, в яких роз'яснюються: розпорядження, пов'язані з освячення новозбудованих молитовних будинків на землях Азовського козацького формування; заходи, до яких слід вдаватися, щоб забезпечити у щойно створених приходах порядок; обов'язки та права військових священників [6, арк. 6208-6211 зв.].

Показовою для консисторій Півдня України є справа, заведена на прохання п'ятьох священників Азовського козацького війська, які разом із козаками-запорожцями вийшли з-за Дунаю, а згодом за незнанням установлених офіційною російською церквою порядків, попросили про відправлення їх до Преображенського монастиря, що в містечку Берладі Подільської губернії та «того, що знаходиться на землях Чорноморського козацького війська». В ході розслідування виявилось, що до 1833 року вони обвінчали декілька незаконних шлюбів, вели (з точки зору російської офіційної церкви) спрощене богослужіння, порушували й інші норми синодального законодавства. Щире каяття священників у порушенні норм, вироблених російською церквою, їх власне прохання про відправлення до монастирів не врятувало служителів культу від покарання: священника Чернявського було віддано під суд «за обвінчання незаконних шлюбів». Інші через похилий вік не потрапили під духовний суд, а були відправлені до монастирів під особливий нагляд тамтешніх властей. Новопризначені у військо священники також потрапили під особливий контроль представників Олександрівського духовного правління, які в свою чергу повинні були у випадку порушення церковного законодавства одразу рапортувати єпархіальному керівництву [6, арк. 6213-6221 зв.].

Привертають до себе увагу справи з розписами козацьких станиць Олександрійського та Маріупольського повітів, а також сповідальні книги мешканців військових земель, які велися священниками приходів [7]. Вони є об'ємними за обсягом та інформативно навантаженими за змістом. Так, наприклад, «Розпис населення козацького селища Петровського» за 1810–1836 роки є щорічним повним посімейним переписом населення Петровського посаду (з 1832 року – станиці) з вказівкою віку кожного члена родини; чинів, звань, посад глави сім'ї та його синів, що живуть разом із батьком. Вказаний розпис разом із сповідальними записами на протязі 26 років фіксує щорічні кількісні та якісні зміни складу населення посаду (згодом станиці); дає чіткі уявлення про вікові та соціальні групи мешканців військових земель, відомості про смертність і народжуваність в межах станиці; показує, навіть, зміну настроїв та пріоритетів козацького населення, просування офіцерів і козаків по сходах військової кар'єри. Щороку священник церковного приходу складав і звітну відомість із вказівкою кількості осіб обох статей; висповіданих і невисповіданих членів родин (обов'язково вказувалася причина невиконання церковної треби); фіксував соціальний стан мешканців приходу; в

кінці документу священник підписувався в тому, що “непрописаних дворів” немає, втікачів ніхто не переховує, розкольників, які противляться законам святої церкви, у приході не виявлено, а якщо такі проявлялися, то детально розписувалися заходи, що вживалися для викоренення кривої [7]. Водночас зі складанням розписних та сповідальних книг священники вели і метричні книги, де фіксували хрещених, їх рідних та названих батьків; померлих; тих, хто укладав шлюб чи розривав його. Разом із попередніми різновидами поточної документації метрики є цінним джерелом із соціальної історії не тільки окремого взятого військового населеного пункту, а й повіту та регіону в цілому.

Серед паперів Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь привертає увагу й офіційне листування про загальні церковні справи, царські маніфести, укази та вжиті згідно з ними заходи на місцях. Листи дають можливість простежити настрої населення козацьких станиць стосовно напрямків державної політики у південному краї.

Відомості про священників, які відбувають треби у козацьких церквах та молитовних будинках Азовського війська, містяться в формулярних списках духовенства Олександрівського та Маріупольського повітів.

У справах Олександрівської ратуші віднайдено матеріали, в яких відклалися джерела не тільки до історії міста, а й округи. Маємо певну кількість документів, записок, витягів з поточної документації XIX століття про козацькі населені пункти Олександрівського повіту [8]. Їх доповнюють статистичні відомості про кількість осіб обох статей із вказівкою соціального стану і придатних чи непридатних ділянок землі, якою мешканці Олександрівського повіту володіли чи користувалися.

Серед матеріалів, зібраних Я.П. Новицьким, зберігаються справи повітових судів про притягнення козаків іррегулярних формувань до відповідальності за карні злочини [9]. Звертають на себе увагу і витяги з ревізських “сказок”, що містяться в цього ж таки фонді. Вони суттєво доповнюють інформацію про чисельність населення в межах козацьких населених пунктів, кількість придатної і непридатної військової землі, уточнюють дані стосовно соціального та національного походження козаків, дають змогу простежити рівень розвитку козацьких господарств.

Певна кількість документальних джерел з історії південноукраїнських козацьких формувань останньої чверті XVIII – XIX століття зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей. Працювати з матеріалами фонду дещо складно, бо джерела зшиті в книги, а нумерацію подано не по книгах, а по кожному документу, представленому в зшитку. Цінним надбанням даної колекції є зібрання матеріалів Катеринославського, херсонського та таврійського архієпископа Гавриїла (В. Розанова), до якого ввійшли і рештки архіву Катеринославського духовного правління. Матеріали архієпископа відклалися у вигляді збірок документів, де поряд з іменними та синодальними указами, ордерами Потьомкіна Ігельstromу та Каховському в період подорожі Катерини II південним краєм, інструкціями обер-директору та його помічникам щодо впорядкування митниць та застав, справочинною документацією консисторій і духовних правлінь зберігаються рукопис історії Катеринославської єпархії, описи фортець Дніпровської лінії кінця 70-х–початку 80-х років XVIII століття, міст Азовської губернії [10–12].

Серед фоліантів оригіналів та копій документів, відібраних Гавриїлом (Розановим) для написання історії краю, зберігаються джерела, які в досліджуваній площині звертають особливу увагу, а саме:

I. Нормативно-законодавчі акти:

1) іменні укази: а) даний на ім'я Г.Потьомкіна про дозвіл підполковнику Сидору Білому та іншим старшинам колишнього Запорозького Війська селитись у Керчинському Куті чи на Тамані (1787 рік) [10, арк. 166]; б) даний Сенату про пожалування Війську Чорноморському о. Фанагорія (1792 рік) [10, арк. 167–168];

2) височайші грамоти: а) Війську Чорноморському на о. Фанагорія в Таврійській області (1792 рік) [10, арк. 166–167]; б) Війську Чорноморському про допомогу козакам, які переселяються на новопожалувані землі [10, арк. 168];

3) указ Синоду Іову єпископу феодосійському вікарію Катеринославської єпархії про прирахування до його пастви козаків о. Фанагорія (1794 рік);

4) указ Катеринославської консисторії в Самарський Миколаївський монастир про повернення церковних речей містечка Богородицького козакам Роду та Міщенко [10, арк. 328–329].

II. Масові та статистичні джерела:

1) відомості: а) кількості церков, церковного начиння та книг у підвідомчій Чорноморському козацькому війську новоприєнятій області між ріками Дніпром та Бугом (1793 рік); б) про духовенство, церкви Чорноморського війська та священника Демешка; в) кількості мешканців у Катеринославській духовній консисторії й духовно-учбових закладів (1837 рік);

2) рапорт протопопа Чорноморського війська Романа Порохні до преосвященного Іова феодосійського про отримання ним антимінців для похідних церков, із виправленням резолюції: яким чином повинні бути освячені похідні церкви (1794 рік);

3) відношення преосвященного Іова феодосійського в управління Чорноморського війська про недопущення закордонних духовних осіб у межі своєї землі.

III. Наративи:

- 1) “Замітка про те, як була улаштована церква в Катеринодарі, в якій знаходилося правління Чорноморського війська” (1794 рік);
- 2) “Записка про запорожців протоієрея Григорія Крем’янського” (1836 рік);
- 3) “Полковника Осипа Гладкого історична замітка про запорожців, представлена архієпископу Гавриїлу” (1836 рік).

Для відтворення історії південноукраїнського козацтва постсічового періоду важливим є доробок самого архієпископа, що виник у наслідок опрацювання ним зібраного представницького комплексу джерел. Це насамперед історична розвідка “Про греків, що населяли береги Азовського моря” [10, арк. 124-125] та рукопис історії Катеринославської єпархії [10, арк. 126-198].

Торкаючись питань устрою, побуту та способу життя оселених по азовському узбережжю й зокрема в Таганрозі греків – військовослужбовців іррегулярних формувань, архієпископ зупиняється на адміністративному та громадському устрої, основних заняттях, правах та обов’язках грецьких переселенців; акцентує увагу на таких рисах характеру, як запальність, гарячковість до віри та церкви, що дещо послаблена через незнання “богослужбової мови”; вказує на значний татарський вплив на всі сторони життєдіяльності грецького населення (як військовослужбовців, так і цивільних) – спілкування татарською мовою, одяг та й узагалі спосіб життя – татарські. Як висновок Гавриїл зазначає, що “взагалі-то всі вони (Л.М. – греки) здатні до торгівлі”. [10, арк. 125].

У рукописі історії Катеринославської єпархії церковна історія регіону тісно переплітається з історією освоєння та заселення півдня. Перш ніж викласти історію запорозької церкви, архієпископ подає історичний нарис про запорожців: досліджує походження козаків, вказує на їх розряди (поселені та службові), характеризує громадський і військовий устрій, систему судочинства і міри покарання на Січі; описує звичаї запорожців, їх одяг, зброю, церковні свята та паради; зупиняється на подіях, пов’язаних із ліквідацією козацького осередку 4 червня 1775 року; і далі вже подає детальний опис майна запорозької церкви. Видається ймовірним, що основою написання історії Запорозької козащини стала підготовлена протоієреєм Г. Крем’янським записка про запорожців. Аналіз тексту та співставлення наведених фактів у двох документах свідчить на користь даного припущення.

Поява в межах Катеринославської губернії Азовського козацького війська викликала невідому цікавість Гавриїла до нових прихожан церков Катеринославської єпархії. Беручи до уваги факт проживання запорожців понад півстоліття на території мусульманської країни, архієпископ вважав за необхідне детально (настільки це виявиться можливим) описати становище козаків у межах турецьких володінь. У рукописі задунайський період Азовської козащини описано в подробицях, які можна було почерпнути з перших уст, дізнатися від тих осіб, які певний час жили в Добруджі і добре знали умови життя українського населення, й особливо запорожців, за Дунаєм. Це стосується як питань історичної географії (детальний опис місцезнаходження населених пунктів із компактним проживанням українського козацтва та райї, розташування Задунайської Січі у Верхніх Дунавцях, місць агартування, території, що виступала театром бойових дій), так і соціально-економічної, церковної, почасти військової історії запорозьких козаків у дунайських гирлах. Посилання на джерело знаходимо в самому тексті рукопису [10, арк. 176]. В розпорядженні архієпископа була просторова історична замітка підготовлена полковником російської армії й наказним отаманом Азовського козацького війська Й. Гладким. Саме так її назвав упорядник двох перших томів зібрання матеріалів Гавриїла С. Серафимов [13, с. 305-320]. Історія появи історичної записки наступна. На початку 1836 року архієпископ звернувся до наказного отамана Азовського козацького формування Йосипа Гладкого з проханням надіслати йому якомога детальніші відомості про військо та його мешканців. Своє прохання він пояснював намаганням дослідити історію краю та церковного устрою в ньому. Враховуючи ті обставини, що запорожці в дунайських гирлах тісно контактували, а в більшій мірі воювали, зі старообрядським населенням із Дону, архієпископ просив отамана окремо зупинитись і на задунайському періоді запорозького козацтва. На прохання церковного високопосадовця Й. Гладкий відповів детальним листом, у якому виклав історичні умови виникнення та становлення Азовського козацького війська [14, арк. 221-222 зв.]. Історична записка за підписом Й. Гладкого допомагає дослідити витоки Азовської та Новоросійської (Дунайської) козащини, простежити перші роки становлення Азовського регулярного війська в Приазов’ї, демонструє намагання козаків із за Дунаю втягнутися в нові відносини півдня України.

Текст історичної розвідки написаний рівним, гарним канцелярським почерком аж до ймення “Осип”. Прізвище “Гладкий” вже поставлено невпевненою рукою наказного отамана. Цей документ може слугувати ще одним підтвердженням висловів сучасників Й. Гладкого, особисто з ним знайомих, що наказний отаман Азовського козацького війська був малограмотним чоловіком, який тільки й умів, що підпис під текстами документів ставити. Потенційним автором історичної замітки міг бути і чиновник з особливих доручень при Й. Гладкому Г. Писаренко – освічений, з добрими знаннями російського законодавства, та справочиння. Він неодноразово бував за Дунаєм із певними дорученнями військових чиновників різних рангів. У війську перебував з моменту його створення. Скоріш за все розповіді, зауваження, побажання отамана були взяті за основу в момент створення за-

писки, однак вони не стали єдиним джерелом отриманої інформації. В тексті записки фігурують доволі детальні топографічні описи місцевості, фрагменти з ранньої історії Задунайської козаччини. Витяги з листа були нещодавно опубліковані [15; 16].

Гавриїл (В. Розанов) у відтворенні історії козацького населення регіону повністю покладався на матеріали, надіслані йому в поміч для написання місцевої історії. Однак у тексті рукопису присутні й особисті думки, оригінальні судження та відступи самого архієпископа. Так, у той час, коли представники вищого світу хвалили наказного отамана Азовського козацького війська за його “подвиг перед вітчизною”, Гавриїл писав: “Дивна гра щастя! Гладкий був у Росії поселянином, за ремеслом бондар. Залишивши жінку, дітей, він утік із Малоросії в Туреччину. Там же і приєднався до запорожців... ще й зробився над ними начальником. Звання та влада надали йому повну можливість повернути втікачів... у надра рідної їх матері Росії насправді тим самим зробив якнайкраще для запорожців, але більше ж для потомственої своєї слави, яку звичайно й здобув, несподівано зробившись знатним військовим чиновником і потомственным російським дворянином” [10, арк. 175 зв.].

У цілому твір Гавриїла з історії підпорядкованих йому єпархій, як і зібрані ним фоліанти документів є цінним джерелом для відтворення багатьох сторінок життєдіяльності запорожців напередодні та після зруйнування Нової Січі, козаків іррегулярних формувань Південної України останньої чверті XVIII–XIX століття. Поєднання документальних джерел та наративів дозволило відобразити багатогранну історію Запорозької козаччини постсічового періоду в її розвитку – від неприйняття нав’язуваних офіційною владою умов життя до спроб втягнутись у нових відносини південноукраїнського регіону і стати повноправним представником козацької верстви населення. Рукопис архієпископа з широким використанням історичних розвідок священиків, цивільних і військових чиновників дозволяє ще й простежити ставлення представників різних соціальних станів до козаччини взагалі та подій, що відбуваються за її участі. Показовими в цьому плані є перехід “невірних запорожців у лоно вітчизни” та оцінка вчинку козаків у тогочасному суспільстві.

У рукописі історії Катеринославської єпархії специфічно викладена й історія арнауцької команди (складової греко-албанського іррегулярного формування) – через долю окремої грецької сім’ї [10, арк. 197–198].

З поміж інших матеріалів Одеського товариства історії та старожитностей цінними в царині козаччини постсічового періоду є нормативно-правові акти стосовно управління південним краєм. Вони датуються 1738–1797 роками і представлені, переважно, копіями. Серед документів: Височайше затверджений щорічний розпис платні Чорноморському козацькому війську (1792 рік) [17, арк. 358]; наказ імператриці правителю Таврійської області С. Жегуліну від 15 липня 1792 року про доставку в царський кабінет двотижневих відомостей про стан Чорноморського козацького війська та про встановлення суворого нагляду за тим, щоб до Чорноморської козаччини не приймали російськородних втікачів [17, арк. 359]; указ Катерини II від 20 травня 1792 року С. Жегуліну про відведення земель біля Балаклави для поселення новоприбулих із Архіпелагу греків із включенням їх до складу вже створених національних іррегулярних підрозділів [17, арк. 355]; ордер Г. Потьомкіна С. Жегуліну про сформування Таврійських іррегулярних дивізіонів (1790 рік) [17, арк. 323].

Із матеріалів поточної документації в фонді збереглися: звідна відомість С. Жегуліна про кількість сформованих із татар, циган і ногайців Таврійських іррегулярних дивізіонів, чисельність особового складу, з якого часу перебувають на службі (1790 рік) [17, арк. 318–321]; прохання депутатів Таганрозького грецького товариства (в т.ч. і військовослужбовців грецьких іррегулярних формувань) про подовження пільгових років, безмитного ввозу товарів, будівництво за державний кошт училища з примітками та зауваженнями П. Зубова (1792 рік) [17, арк. 364–381 зв.].

Відомості про мешканців та населені пункти козацьких військових земель знаходимо в авторських рукописних роботах, а саме в:

- “Статистиці Бессарабії” Свін’їна. Опис Бессарабії першої чверті XIX століття був здійснений у 1817 році за дорученням військового міністра Бехметєва. Має тверду обкладинку, нараховує 190 аркушів.

- “Бессарабії і Керчі. 1823–1827” Ф. Вигеля. Аналізується стан краю та міста. Дослідження збереглося у вигляді копії, зробленої рукою М. Зозуліна.

- “Статистичному описі Бессарабії 1828–1831 рр.” І. Тат’янова. Рукопис зберігся у вигляді копії середини XIX століття.

- “Переселенні залишків Запорозької Січі з турецьких володінь у Росію” П. Коломойцева з його доповідною запискою.

- “Відомостях про с. Стародубівку Маріупольського повіту. XIX ст.” невідомого автора, вчителя за професією. Оскільки дане дослідження на відміну від вищеназваних ще не було введено до наукового обігу, слід наголосити, що воно являє собою історичну розвідку людини, яка нещодавно з’явилась у Стародубівці. В ній подано вичерпну інформацію про історію виникнення населеного пункту та його місцезнаходження; кількість мешканців із вказівкою віросповідання, рис характеру; основні заняття; рівень господарювання та статку; елементи традиційно-побутової культури. Вчитель особливу увагу звертає на бездоганний стан церкви, школи, інших громадських будівель чис-

тоту та охайність садиб, вулиць; декількома рядками характеризує традиції та звичаї мешканців населеного пункту. Однак у дослідженні й натыку немає про козацьке минуле частини мешканців Стародубівки. Слід зазначити, що такого роду повідомлення готувалися для розміщення в літературі довідкового характеру чи на запит відповідних установ (наприклад, статистичних комітетів). “Відомості про с. Стародубівку Маріупольського повіту. XIX ст.” підготовлено згідно з традицією військово-топографічних описів XVIII століття.

Найбільшим зібранням оригінальних документів з історії козаччини Південної України останньої чверті XVIII–XIX століття ІР НБУ є фонд Н.Д. Полонської-Василенко (ф. 42.). Наявність цінних документальних джерел із досліджуваної проблематики пояснюється тим фактом, що в 20-ті роки XX століття за сприяння В. Біднова до рук дослідниці потрапили залишки матеріалів із Дніпропетровського крайового архіву. Серед цих джерел, переважає справочинна виконавча документація, яка представлена: 1) рапортами, відомостями, донесеннями, кошторисами про переселення греків і албанців до Росії та поселення їх у південному регіоні [21-35]; 2) рапортами, доїздами, донесеннями, що виникли в наслідок залучення донських, чорноморських козаків, рідше військовослужбовців грецьких іррегулярних підрозділів для здійснення розвідки в дельті Дунаю для отримання відомостей про некрасівців і задунайських запорожців [36-39]; 3) рапортами та донесеннями Г. Дебальмена, І. Розенберга про перехід ногайців із Тамані “на косу, що навпроти Яніколя” [40]; 4) відомостями служилого складу бузьких, катеринославських та чорноморських полків і команд [41; 42].

Для дослідження південноукраїнських іррегулярних формувань у зазначений період важливою є справа фонду “Про оцінку земель і повинності татар” [43]. І хоч у назві справи фігурують татари, проте в ній відклалися матеріали про ногайців, оселених на Молочних Водах. Серед документів декілька цінних нормативно-законодавчих актів, а саме: 1) доповідь міністрів військових сухопутних сил та внутрішніх справ С. Вязмітінова і В. Кочубея від 13 травня 1805 року [43, арк. 3-11] разом із виробленими “Положеннями для управління ногайців, які мешкають у Таврійській губернії, в Мелітопольському повіті” [43, арк. 12-14 зв.] та штатами для управління ногайцями Приазов’я [43, арк. 15]; 2) сенатський наказ Таврійському губернському уряду від 12 червня 1805 року, в якому колишньому херсонському військовому губернатору доручалося вивчити реальне становище ногайців у Приазов’ї та разом із губернським владою віднайти способи покращити устрій і стан ногайського населення [43, арк. 2]. Решта матеріалів справи – переважно звітна документація про ліквідацію Ногайського іррегулярного формування та переведення ногайців до попереднього землеробського стану з поширенням на них прав мешканців Таврії магометанського віросповідання.

Цінним у царині дослідження грецьких іррегулярних формувань є доробок самої дослідниці під назвою “Колонізація греків у XVIII столітті” [44]. Робота збереглась у вигляді чернетки, обсягом 31 сторінки машинописного тексту (надрукована на папері з водяним знаком Добрушської фабрики). У тексті – підкреслення, дописування посилань на джерела, різного роду вставки, зроблені рукою дослідниці, виправлення стилістики. Джерельною базою дослідження Н.Д. Полонської-Василенко стали матеріали архівів: Лефортового, Війська Донського, Таврійської губернської канцелярії. В роботі використані й опубліковані джерела різної видової належності та праці попередників. Бібліографія Південної України 1768–1886 років на 85 сторінках машинописного тексту, що зберігається поряд із “Колонізацією греків у XVIII столітті” є яскравим свідченням доброї обізнаності Н.Д. Полонської-Василенко з історіографічною традицією у дослідженні південноукраїнського краю [45]. Залучення представницького кола джерел дозволило дослідниці розкрити багатогранну історію колонізації греками південного регіону в другій половині XVIII століття та дослідити військову історію вихідців із Архіпелагу, що в складі іррегулярних дивізіонів, батальйонів, команд відважно воювали на боці російської армії та флоту. Саме цей доробок був використаний Н.Д. Полонською-Василенко при створенні узагальнюючих робіт з історії України, та в працях, присвячених південному краю, його заселенню та колонізації.

У відділі рідкісної книги Одеської державної наукової бібліотека ім. М. Горького зберігається рукописна “Памятная книга Новороссийского казачьего войска. 1858” [46; 47, 91-93]. Її формат – 21х16 см; обсяг – 31 аркуш; палітура тверда, темно-синього кольору; заголовки викарбувано золотавими літерами; внутрішня сторона палітури – на голубому тлі квітково-листяний золочений орнамент; папір – поживкий, твердий; чорнила чорні, з часом поруділи. Текст книги написано від руки гарним, охайним почерком, без будь-яких виправлень чи вставок. Можемо говорити про звичайний, розбірливий писарський стиль середини XIX століття. Книга містить усю необхідну документацію, характерну для річних звітів, що надсилалися з військової канцелярії до канцелярії бессарабського (згодом до новоросійського та бессарабського) генерал-губернатора, а з подачі останнього до Військового міністерства, а саме: 1) списки: членів Військового правління та канцелярії, дійсних і відставних штаб- та обер-офіцерів війська, козаків, офіцерських і козацьких удовиць та сиріт; 2) відомості: про стан полків та озброєння служилого козацтва, запасних магазинів; про кількість військової землі, станиць та хуторів із вказівкою чисельності населення, будівель у населених пунктах, посів і зібраного врожаю, худоби; про наявність військового капіталу, громадських та церковних сум; прибутки та видатки; про розподіл військової землі між членами Новоросійського козацького війська.

У книзі: 5 кольорових планів земель усіх станиць і хуторів Дунайського іррегулярного війська; карта розташування козацьких земель у межах Акерманського повіту; дві фотографії: на першій – керівний склад Військового правління з шести осіб [46, 29], на другій – старші та молодші офіцери, приказні, козаки (ймовірно георгіївські кавалери) війська [46, 30]; на останній сторінці малюнки зі зображенням святих та біблійських сюжетів [46, 31].

Плани козацьких населених пунктів та карта військових земель у межах Акерманського повіту виконані високопрофесійно, з дотриманням усіх тогочасних вимог, які ставилися до виготовлення картографічних матеріалів. Їх автор – військовий землемір хорунжий Коваленко. Він, вірогідно, працював під керівництвом наказного отамана І.Є. Гангардтом, який свого часу був відповідальним за навчання зйомки офіцерів і топографів Генерального Штабу (1843 р.), помічником начальника топографічної зйомки Подільської губернії (1844 р.), начальником межування земель на Кавказі (1847 р.). Спеціальні плани земель станиць та хуторів розділено на квадрати, які наклеювались на клейончасту основу, зручну для складання картографічного зображення. На планах – детально прорисовані земельні ділянки, військові, громадські та церковні будівлі, сади, вулиці, сінокоси; присутні всі необхідні складові: розгорнуті легенди, наявність масштабу, напрямок розташування, примітки (у разі потреби) [46, 23-27]. На карті Акерманського повіту показано розташування земель станиць та хуторів Новоросійського війська, прорисовано козацькі населені пункти з показанням рельєфу місцевості, нанесені навіть польові дороги до інших населених пунктів повіту та вказана їх відстань у верстах [46, 28].

Книга вийшла в світ у 1858 році. Для війська це був складний період. Підписання Празького миру 1856 року обернулося для іррегулярного формування втратою двох станиць, хутора, значної кількості землі, майна і переселенням козацьких сімей до інших населених пунктів. У 1858 році земельне питання дунайців остаточно вирішене не було, а процес переселення ще й досі тривав. Тому видається, що поява книги зумовлена намаганням керівного складу іррегулярного формування в 30-ту річницю існування війська привернути такого роду виданням увагу відповідних відомств та посадових осіб до здобутків і проблем козацького з'єднання.

Відкритим залишається і питання щодо авторства. Безперечно, що такого роду матеріал готувався не однією особою, а колективом співробітників чи складом канцелярії. Такі відомості, списки включалися до щорічних звітів про стан війська і надсилались до канцелярії бессарабського, а згодом до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора для включення у загальний звіт Військового міністерства. У 1858 році до Головного статистичного комітету були надіслані за підписом наказного отамана такі ж статистичні викладки що й у “Пам'ятній книзі”. В 1864 році у “Записках Бессарабського статистичного комітету” була надрукована стаття І.Є. Гангардта та В.В. Губіна “Новоросійське козацьке військо в 1861 і 1862 рр.”, із характерними відомостями, списками, подібними висновками. Тому є підстави упорядниками таблиць і самого видання вважати наказного отамана І.Є. Гангардта та старшого члена Військового правління В.В. Губіна, а автором картографічного матеріалу військового землеміра хорунжого Коваленка. Слід наголосити, що “Памятная книга Новороссийского казачьего войска. 1858” є яскравим зразком офіційного рукописного зібрання середини XIX століття, цінним джерелом до історії Дунайського (Новоросійського) війська і заслуговує на увагу дослідників та потребує більш детального вивчення.

У Відділі рукописів Національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна зберігаються унікальні колекції особових фондів. І хоч персональні фонди не творять єдиних цілісних комплексів зібрань документів, а є лише частками втраченого цілого, їхню цінність важко переоцінити. Вони дозволяють дослідити історію південноукраїнської козащини постсічового періоду через призму діяльності видатних діячів свого часу.

Так, більшу частку документів фонду В.С. Попова (ф. 609) становлять матеріали із похідної канцелярії Г. Потьомкіна. Саме В. Попов за дорученням імператриці мав закінчити справи, розпочаті ще за життя головного командира Новоросійського краю. Переважна більшість документів фонду являє собою офіційне листування В. Попова з В. Каховським, Ф. Ушаковим, О. Остроградським, М. Фалєєвим. Серед матеріалів значна кількість рапортів, відомостей, напівприватних та приватних листів від чиновників різних рангів та представників дворянства. Безпосереднє відношення до історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII століття має рапорт катеринославського предводителя дворянства Руденка про втечі селян до Чорноморського козацького війська [48]. Звертає на себе увагу й рапорт академіка А. Гільденштедта стосовно подорожі Єлисаветградською провінцією, в якому він не останнє місце відводить мешканцям козацьких населених пунктів [49].

Перетворення секретаря канцелярії головного командира Новоросійського краю В. Попова на значного сановника урядової адміністрації призводить до зосередження в його руках значної кількості паперів із похідної канцелярії Г. Потьомкіна. Як наслідок – розпорошеність потьомкінської канцелярії по різних фондах архівосховищ і бібліотек Російської Федерації та України. У Відділі рукописів Національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна також є фонд Г. Потьомкіна-Таврійського (ф. 612), де зосередилися документи, що виникли в ході російсько-турецької війни 1787–1791 років та одразу після її закінчення: розпорядження та накази по армії, донесення військових посадовців

командуючому Катеринославською армією, пам'ятні записки. Реляції та донесення про штурми і взяття турецьких міст та фортець за участю козаків південноукраїнських іррегулярних військ є особливо цінними [49; 50]. Разом із тим слід зазначити, що матеріали саме цього фонду – це ніщо інше, як одна з чотирьох частин сімейного архіву Попових, яка ще в 60-80-х роках XIX століття була передана до Імператорської публічної бібліотеки (нині – Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна). Друга частина сімейного архіву Попових нині зберігається в ДААРК (ф. 535, 3101 од.зб. за 1653-1920 роки). До передачі в архівосховище Автономної Республіки Крим вона належала до зібрань ТВАК [51, 9]. Дві інші частки сімейного архіву Попових знаходяться в ЦДБІА та в Державному історичному музеї в Москві [52, 17].

У персональному фонді М.П. Погодіна (ф. 588) зберігається датоване 16 вересня 1788 року звернення Г.О. Потьомкіна до запорозьких козаків із закликом повернутися до Росії [53]. та записи вченого про поїздку в Причорномор'я і Приазов'я з метою вивчення економічного становища краю, де він відтворив і спосіб життя запорожців, рід їхніх занять.

У зібранні рукописних матеріалів О.В. Суворова (ф. 755) відклалися: копії іменних указів та рескриптів; донесення полководця Катерині II, Павлу I, Г.О. Потьомкіну; напівофіційне та приватне листування О. Суворова. Серед матеріалів – офіційні листи Й.М. де Рибасу за 1794 рік, у яких полководець наголошує на необхідності й можливостях збору козаків-чорноморців, що залишилися після переведення війська на Тамань у різних місцях новоприєднаної області, з найскорішим зарахуванням їх на військову службу [54, арк. 55-56 зв.]. І хоча листи частково були опубліковані, повні їх тексти (у тому числі й французькою мовою) зберігаються в зібранні рукописних матеріалів О.В. Суворова [55, 328-329].

Серед матеріалів “Основного зібрання рукописної книги” (ОСРК) – журнал воєнних дій російської армії проти турецьких військ у 1809 році [56], в якому вміщено фрагментарні відомості про участь у бойових діях козацьких підрозділів на боці двох армій – російської та турецької.

Спогади про військову службу в Катеринодарі у 1803–1804 роках, побут і звичай мешканців козацьких станиць та військового містечка залишив по собі С.Б. Броневський [57]. В ОСРК зберігається пізніша редакція “Заміток з мого життя, власноручно мною записаних на пам'ять багаточисленному сімейству. Спогади. 1786–1846.”, переписана в 1887 році В.І. Мамишевим. Остання редакція “Записок...” переплетена, нараховує 563 аркуші. Уривки з редакції В.І. Мамишева були опубліковані [58, 501-512], однак у повному обсязі введені до наукового обігу не були.

В “Основному зібранні рукописної книги” відклались і записи про воєнні дії російської армії проти турецьких військ у Бессарабії та Добруджі Р.М. Цебрикова [59]. Чиновник КІС (згодом МІС), перекладач похідної канцелярії Г.О. Потьомкіна у своєму щоденнику описав події, пов'язані з просуванням російської армії в 1787–1789 роках по території Бессарабії та Добруджі; акцентував свою увагу на взятті Очакова, Акермана, Бендер; підкреслив роль армійських та іррегулярних частин в підготовці до штурму та взятті добре укріплених турецьких фортець. Його записи ґрунтуються на даних “Журналу військових дій та руху армії Катеринославської під керівництвом... генерала-фельдмаршала і кавалера князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського на кампанію сього 1788 року”, який зберігається разом зі щоденником. Витяги зі щоденника очевидця подій 1787–1789 років, а саме про підготовку до штурму і взяття Очакова, були опубліковані [60, 147-212], однак повністю записи Р.М. Цебрикова про воєнні дії проти турок у Бессарабії та Добруджі в 1787–1789 роках надруковані не були.

У фонді зібрання карт та планів РВ РПБ (ф. 342) зберігаються рукописні карти та плани повітів, маєностей 80-90-х років XVIII століття Півдня України. Докладні експлікації до кожного плану та карти з вказівкою меж земельних ділянок, кількості придатної і непридатної землі, мешканців кожного населеного пункту, прізвища власників відмежованих дач дають чіткі уявлення і про військові населені пункти та тимчасово пожалувані землі козацьким формуванням [61-66].

Отже, можемо констатувати, що в бібліотеках України та Російської Федерації відклався значний комплекс документів до історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття, який дозволяє розглянути становище запорожців поза межами батьківщини та проаналізувати причини повернення козаків-утікачів із турецьких володінь і тим самим дослідити історичні передумови виникнення Усть-Дунайської, Азовської, Дунайської (Новоросійської) козащини; розкрити нові сторінки життєдіяльності запорожців в Олександрівському та Акерманському повітах Катеринославської та Херсонської губерній; вивчити “козацький період” приазовських ногайців; простежити грецьку колонізацію південного регіону й оформлення з греків та албанців іррегулярних підрозділів російської армії та Чорноморського флоту.

Джерела та література

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – № 24886-24163.
2. ІР НБУ. – Ф. II. – № 24896.
3. ІР НБУ. – Ф. II. – № 23836-23839.
4. ІР НБУ. – Ф. II. – № 24660-24662.

5. ІР НБУ. – Ф. II. – № 24623-24627.
6. ІР НБУ. – Ф. II. – № 24479-24488.
7. ІР НБУ. – Ф. II. – № 24489-24494.
8. ІР НБУ. – Ф. II. – № 215.
9. ІР НБУ. – Ф. II. – № 24380-24387.
10. ІР НБУ. – Ф. V. – № 449-461
11. ІР НБУ. – Ф. V. – № 466-546.
12. ІР НБУ. – Ф. V. – № 547-612.
13. [Серафимов С.] Сборник Гавриила, ахиєпископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического // Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – 1868. – Т. VII
14. ІР НБУ. – Ф. V. – № 547-612.
15. Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000.
16. Сапожников І.В. Задунайська Січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого // – Записки науково-дослідної лабораторії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001.
17. ІР НБУ. – Ф. V. – № 221-448.
18. ІР НБУ. – Ф. 202. – № 193.
19. ІР НБУ. – Ф. 202. – № 215.
20. ІР НБУ. – Ф. 202. – № 218.
21. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 40.
22. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 41.
23. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 46.
24. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 65.
25. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 69.
26. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 80.
27. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 83.
28. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 101.
29. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 104.
30. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 105.
31. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 125.
32. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 127.
33. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 133.
34. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 134.
35. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 141.
36. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 48.
37. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 51.
38. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 52.
39. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 69.
40. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 64.
41. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 106.
42. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 108.
43. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 145.
44. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 28.
45. ІР НБУ. – Ф. 42. – № 32.
46. Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького (далі – ОДНБ). – Ркп. 55/5. – № 4359.
47. Бачинська О.А. “Памятная книга Новороссийского казачьего войска. 1858”. Рукопис //Літературно-мистецька Одеса II пол. XIX ст. Тези доповідей та повідомлень Другої регіональної науково-творчої конференції, присвяченої двохсотріччю Одеси. – Одеса, 1992.
48. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 609. – Оп. 1. – Спр. 482.
49. ВР РНБ. – Ф. 609. – Оп. 1. – Спр. 10.
50. ВР РНБ. – Ф. 612. – Оп. 1. – Спр. 3, 10.
51. Крымский областной государственный архив: Путеводитель. – Симферополь, 1961.
52. Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931). Бібліографічний покажчик / Укладач Л. Шаріпова. – К., 1994.
53. ВР РНБ. – Ф. 588. – Оп. 3. – Спр. 82.
54. ВР РНБ. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 22.
55. Письма и записки кн. Итальянского, гр. А.В. Суворова-Рымникого. Сообщ. А.Ф. Бычков / Русский архив. – 1866. – № 7. – С. 993; Суворов А.В. Документы. В 4-х тт. / Под. ред. Г.П. Мещерякова. – М., 1952. – Т. 3.
56. ВР РНБ. – Ф. 550 (ОСРК). – Спр. F IV-704/1.
57. ВР РНБ. – Ф. 550 (ОСРК). – Спр. F IV-698.
58. Отрывки из записок С.Б. Броневского // Исторический вестник. –1889. –Т. 38 (дек.).
59. ВР РНБ. – Ф. 550 (ОСРК). – Спр. F IV-704/1-2.
60. Вокруг Очакова. 1788 г. (Дневник очевидца) // Русская старина. – 1895. – Т. 84 (сент.).

61. ВР РНБ. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 21.
62. ВР РНБ. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 34.
63. ВР РНБ. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 43.
64. ВР РНБ. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 44.
65. ВР РНБ. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 62.
66. ВР РНБ. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 95.

Summary

Handwritten publishing are analysed In article from fund of the libraries of the Ukraine and Russian Federation on histories cossack troops of the South Ukraine in the last fourth XVIII - XIX ages.

Д. З. Аванесян

ПРОБЛЕМА ВІРОГІДНОСТІ ІНФОРМАЦІЇ ПУБЛІКАЦІЙ «КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ ВІДОМОСТЕЙ» З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Протягом останніх десятиліть дослідження з історії освіти на Україні, починаючи від періоду Київської Русі і закінчуючи сьогоденням, набули широкого розповсюдження. Але, не дивлячись на це, й досі залишаються невивченими регіональні особливості розвитку освіти. Основною причиною такої ситуації є недостатність джерельної бази, яка дозволила б провести ґрунтовні дослідження в цій сфері. Водночас одним із важливих джерел з цієї проблеми є періодика, зокрема «Губернські відомості», що є унікальними через свої типово-інформаційні особливості, адже жанри цього видання поєднують документальні та наративні джерела, які відображають політичне, соціально-економічне та культурне життя краю. В свою чергу, «Катеринославські губернські відомості» (далі КГВ), що були засновані російським урядом як офіційне періодичне видання в 1838 році, мають значний інформаційний потенціал для вивчення не лише історії освіти, але й історичного розвитку всієї Катеринославщини. Але при цьому одним з нагальних питань є вирішення проблеми вірогідності інформації публікацій даного видання. Слід зазначити, що дана стаття охоплює всі публікації КГВ лише за 1888 рік, а також частково за 1887, 1889 та 1896 роки.

Проблеми вірогідності інформації тісно пов'язана з жанровою представленістю інформації, розміщеної на шпальтах КГВ, що стосуються освіти. Враховуючи наявні відомості щодо авторів друкованих статей та специфіку жанру публікації можливо встановити ступінь достовірності певної інформації. Умовно жанри періодичних видань можна об'єднати в 3 групи: інформативні, аналітичні та художньо-публіцистичні.

До основних жанрів першої групи можна віднести замітку, звіт, репортаж та інтерв'ю, головним завданням яких є точна передача знань про явище або факт, при цьому вони мають певні відмінності, які визначають характер опублікованої інформації. Замітка передбачає констатацію певного факту, лаконічну передачу певної сукупності інформації без оцінки подій автором публікації; звіт відрізняється детальною характеристикою ситуації і також не передбачає суб'єктивний план та оціночні відомості; репортаж зазвичай передає оперативну інформацію з місця події, включаючи авторське відношення до неї; інтерв'ю відображає позиції стосовного певного питання одразу двох сторін – журналіста та співбесідника. До аналітичного жанру відносяться кореспонденції, рецензії та статті, основною метою яких є не стільки передача інформації стосовно певних подій, скільки авторські роздуми над ними. В художньо-публіцистичному жанрі, до якого відносяться нарис, фейлетон та памфлет, поєднуються документалізм та літературна вигадка, дається оцінка подіям [1, с.621-622].

Але такий поділ є досить умовним. Наразі існують чимало класифікацій жанрів періодичних видань, в залежності від критеріїв, покладених в основу різними дослідниками. Наведена класифікація є найбільш класичною.

Отже, перейдемо безпосередньо до розгляду публікацій КГВ з історії освіти Катеринославщини. Зазначимо, що таких публікацій загалом в існуючих номерах часопису знаходимо близько 70, не враховуючи стислих та коротеньких повідомлень з різних питань побутового характеру, що не несуть особливого інформаційного навантаження і більше схожі на примітки редакторів. Виділені публікації друкувались зазвичай в 3 основних рубриках: бібліографічних замітках, місцевій хроніці та на першій смузі газети в разі ґрунтовного дослідження, що підіймає суспільно важливі та актуальні питання, якому притаманна доволі велика інформаційна частина, або звіту губернського та повітових земств тощо. Наведена кількість публікацій в основному представлена в інформаційному та аналітичному жанрах періодики, серед яких зустрічаються замітка, новина, звіт та стаття відповідно.